

انتشار ذیلی تازه بر کشف الظنون

مهرداد چترایی عزیزآبادی*

چکیده

تصحیح و پژوهش در عرصه متون به مهارت‌ها و آگاهی‌های گونه‌گونی نیازمند است که می‌توان یکی از مهم‌ترین آن آگاهی‌ها را، اطلاعات کتابشناسی و مرجع‌شناسی دانست. کتاب کشف الظنون حاجی خلیفه از مهم‌ترین کتابشناسی‌هایی است که در هر پژوهشی از جمله تحقیق و تصحیح متون به کار محققان و مصححان می‌آید. بر این کتاب چندین «ذیل» یا «تکمله» نوشته شده است که در این مقاله یکی از ذیل‌های آن کتاب که به تازگی در بیروت منتشر شده معرفی و نقد و تحلیل می‌گردد. سرالمصون ذیل علی کشف الظنون سوای اطلاعات سودمندی که به محققان در زمینه کتابشناسی می‌دهد از لغزشهایی - به ویژه درباره کتابهای فارسی - نیز مصون نمانده که در این مقاله بعضی از آن لغزشها نشان داده شده است.

کلیدواژه: سرالمصون، ذیل‌نویسی، کشف الظنون، حاجی خلیفه، فهرست‌نویسی، هدیه العارفین، ایضاح المکنون.

علامه شیخ مصطفی افندی مشهور به کاتب چلبی در میان کسانی که به جمع‌آوری و تدوین آثار و نویسندگان پرداخته‌اند، جایگاهی ممتاز و مقامی والا دارد. او در کتاب کشف‌الظنون عن اسامی الکتب و الفنون خویش نزدیک به بیست هزار کتاب را به همراه نویسندگانش در موضوعات متنوع معرفی کرده است.

کاتب چلبی ابن عبدالله افندی القسطنطنی، در قسطنطنیه و به سال ۱۰۱۷ ه.ق، متولد شد و عارف اشراقی مسلک بود که گاه به کاتب چلبی و گاه به حاجی خلیفه از او نام برده شده است. از استادان او در علم حدیث و روایت، می‌توان از ملا احمد چلبی و علامه شیخ محمد بن مصطفی البالی‌کسری و در علم فقه و کلام از علامه شیخ مصطفی الاعرج القاضی و علامه شیخ عبدالله الکردی نام برد.^۱

از جمله آثار کاتب چلبی، کتاب میزان الحق فی اختیار الاحق، شرح فارسی کتاب فارسی هیأت تألیف علامه مولی علی قوشجی، خراطی فی تخلیط الارض، سلم الوصول الی طبقات الفحول، تقویم التواریخ فی الحوادث (به ترکی)، جهان‌نما فی الجغرافیا و علم المسالک و الممالک (به زبان ترکی)، تحفة الکبار فی اسفار البحار (سفرنامه)، تعلیقات بر تفسیر بیضاوی، تحفة الاخبار فی الحکم و الامثال و الاشعار من المحاضرات (نا تمام)، المزارات (در ذکر قبور صلحا و اولیا در ترکیه)، و کتاب کشف‌الظنون عن اسامی الکتب و الفنون و چندین اثر دیگر را می‌توان نام برد.

کاتب چلبی به دو زبان ترکی و فارسی هم شعر می‌گفت و دیوان اشعار ترکی و دیوان اشعار فارسی هم از او به جای مانده است.

وفات او در ۱۰۶۷ ه.ق در اسلامبول و در سن ۵۰ اتفاق افتاد و مقبره او در همان شهر است.

دلیل شهرت وی به «کاتب» را اشتغال وی به نویسندگی دفاتر سلطانی در ارتش عثمانی از سال ۱۰۳۵ تا ۱۰۴۷ ه.ق نوشته‌اند.^۲

و دلیل «چلبی» خواندش این است که چلبی در زبان ترکی به معنی مولا و سرور و یا شخص عالم و فاضل و عظیم‌القدر است. هرچند در اصل کلمه چلبی اختلاف است که آیا مغولی است یا کردی یا ترکی جغتایی.

پس از تألیف کشف‌الظنون، نویسندگان متعددی بر آن ذیل یا تعلیقه نوشته‌اند که مهم‌ترین آنها بدین قرارند:

۱. ذیل کشف‌الظنون: تألیف العلامة محمد عزتی افندی مشهور به بوشنه زاده استامبولی (وفات ۱۰۹۲ ه.ق)

۲. التذکار الجامع الآثار تألیف علامه سیّد حسین العباسی النبهانی الحلبی (وفات: ۱۰۹۶ ه.ق) که کتاب کشف الظنون را خلاصه کرده و تعدادی کتاب که در کشف الظنون نیامده به آن افزوده است و نیز آنچه را پس از کشف الظنون نوشته شده است.
 ۳. ذیل کشف الظنون تألیف علامه نوعی افندی (وفات ۱۲۰۱ ه.ق)
 ۴. ذیل کشف الظنون (آثار نو) علامه احمد طاهر افندی مشهور به حنفی زاده (وفات ۱۲۱۷ ه.ق)
 ۵. عثمانعلی مؤلفری تألیف علامه محمد افندی ارض رومی که ذیلی است بر کشف الظنون و شامل کتابهایی است که نویسندگان عثمانی نوشته اند.
 ۶. ذیل کشف الظنون (نا تمام) تألیف عارف حکمت بک (وفات ۱۲۷۵ ه.ق)
 ۷. ذیل کشف الظنون (نا تمام) تألیف شیخ اسماعیل صائب سنجر.
 ۸. ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون، تألیف اسماعیل پاشا ابن محمد امین افندی (وفات ۱۳۳۹ ه.ق)، که این کتاب یکی از معروف ترین ذیل های کشف الظنون است، همچنین کتاب بعدی از همین مؤلف.
 ۹. هدیه العارفين (اسماء المؤلفين و آثار المصنفين) تألیف اسماعیل پاشا بغدادی (مؤلف ایضاح المکنون)
- کتابهای مذکور را مرحوم آیت الله مرعشی در مقدمه کشف الظنون و نیز یکی از استادان دانشگاه استانبول که پیشگفتاری چند صفحه ای بر کشف الظنون نوشته، به عنوان ذیل ها و تکمله های کشف الظنون نام برده اند.
۱۰. همچنین در سال ۱۴۰۰ ه.ق، کتابی با عنوان: ایضاح الطریقه [الی تصانیف اهل السنّت و الشیعه فی تلخیص کشف الظنون و ذیله و الذریعه] تألیف سیّد محمود بن السیّد مهدی بن السیّد اسدالله بن السیّد محمد باقر الموسوی الدهسرخی الاصفهانی و ظاهراً با خط مؤلف، به صورت افست به چاپ رسیده است که ۹۶۲۰ عنوان کتاب را با ذکر مؤلف در آن درج کرده و آن گونه که در مقدمه کتاب آورده، اسامی کتابهایی را که در کشف الظنون و ایضاح المکنون و الذریعه نیامده به همراه مختصری از آن سه کتاب ارایه کرده است و البته در پایان کتاب، وعده مجلّات بعدی را داده است که از چاپ شدن یا چاپ نشدنش اطلاعی نداریم.
 ۱۱. اسماء الکتب (المتمم لكشف الظنون) تألیف عبداللطیف بن محمد بن ریاضی زاده (قرن ۱۱)

۱۲. اما آخرین ذیلی که بر کشف الظنون منتشر شده کتابی است با عنوان: السّر المصون تألیف جمیل بن مصطفی بن محمد حافظ معروف به ابن عَظْم که چاپ اولش در ۱۴۲۳ ه.ق و با تحقیق و مقدمه شیخ سلیم یوسف، و در سلسله انتشارات دارالفکر بیروت منتشر شده است.

ابن عَظْم در ۱۲۹۰ ه.ق در دِمَشَق متولد شد در شعر و ادب و خوشنویسی به مقام ارجمندی رسید و از جمله آثار او می توان به اینها اشاره کرد:^۳

۱. عقود الجوهر فی تراجم.
۲. تفریح الشدة فی تشطیر البرده.
۳. دیوان العرب، (ناتمام).
۴. قاموس التراجم (ناتمام).
۵. التذکرة الجامعه.
۶. قاموس الاسما؛ فرهنگ اسامی عربی و معادلهای ترکی و فارسی آنها.
۷. الماضي و الحال؛ رساله ای در شرح حال مردم عثمانی.
۸. رحله افریقیه؛ تألیف صادق پاشا مؤید که ابن عَظْم آن را از ترکی به عربی ترجمه کرده است.
۹. عقود النجوم.
۱۰. فهرس الخزانة العظیمه.
۱۱. فهرس کتب منتخبه من خزاین الکتب الکائنه فی استانبول.
۱۲. السّر المصون؛ ذیل کشف الظنون.

خیرالدین زرکلی در کتاب ارجمند الاعلام درباره کتاب سر المصون نوشته:

السّر المصون، ذیل کشف الظنون، کبیر بحجم کشف الظنون ابتداء بمقدمه فی الکلام علی العلوم و الفنون و اشهر المصنفین و المصنّفات فی زهاء الف صفحه بالقطع الکبیر، سنها الاسفار عن العلوم و الاسفار [الاعلام، ج ۲، ص ۱۳۹]

اما از آنچه سلیم یوسف، در مقدمه سر المصون به تحقیق آورده است، روشن می شود که گویا آن کتاب مفصلی را که زرکلی در اعلام خویش به ابن عَظْم منسوب داشته، (که مقدمه اش در حدود ۱۰۰۰ صفحه بوده است) متنی جدا از مقدمه و متن سر المصون چاپ شده بوده است.

از آنچه که در تصویر صفحه آخر یکی از دست نوشته های سر المصون (که در ابتدای

متن چاپی، گراور شده است) بر می آید، گویا مؤلف قصد داشته کتاب را در چندین جلد بنویسد ولی فقط موفق شده جزء اولش را تمام کند؛ چون در صفحه مذکور، به وضوح دیده می شود که نوشته شده:

تَمَّ بعون الله و توفيقه الجزء الاول من كتاب السر المصون على كشف الظنون
على يد مؤلفه الفقير جميل بن مصطفى بك المعروف بابن العظم.

همچنین مؤلف در دستنویس خود تعداد کتابهای معرفی شده را ۱۰۲۶ عنوان نوشته در صورتی که شماره کتاب پایانی که در سر المصون معرفی شده ۱۰۳۹ است.

مؤلف ابتدا مقدمه ای در تعریف علم و اقسام آن آورده است که با مقدمه احیاء العلوم غزالی شباهت دارد. کتابهایی که در متن سر المصون معرفی شده اند، آنهایی است که در کشف الظنون نیامده است و یا بعد از تألیف کشف الظنون، نوشته شده اند.

ترتیب متن سر المصون نیز این گونه است که ابتدا فصلی با عنوان «حرف الالف» آورده است و کتابهایی (کلیات حرف الف) را که عنوانشان با الف شروع می شود ذکر کرده است، البته بدون توجه به موضوع و محتوای آنها. تعداد کتب این فصل ۲۲۵ عنوان است. پس از این فصل، ترتیب کتاب براساس موضوع تنظیم شده و به ترتیب، موضوعات: علم الادب (۲۰۵ عنوان)، علم الاشتقاق (۲۳ عنوان)، علم الاصول (۱۷۳ عنوان)، علم الالغاز (۹۶ عنوان)، فصل «حرف الباء» (۱۵ عنوان کلیات)، علم البديع (۱۹۴ عنوان).

مؤلف در هر فصل، ابتدا تعریف و تقسیم بندی مختصری از آن علم ارایه کرده و سپس به معرفی کتب وابسته آن علم پرداخته است. به طور مثال در فصل علم الادب این تعریفات و تقسیم بندیها را به دست داده است:

از نظر اصول علم ادب:

الف: مفردات یا علم لغت:

- از نظر صورت و شکل؛ علم صرف

- از نظر وابستگی بعضی به بعضی دیگر؛ علم اشتقاق

ب: مرکبات:

- از نظر شکل ترکیب و بیان معانی اصلی؛ علم نحو

- از نظر بیان معانی؛ علم معانی

- از نظر چگونگی بیان در مراتب وضوح؛ علم بیان و بدیع

ج: از نظر ترکیب وزن: علم عروض

- از نظر آخر ترکیبات: علم قوافی

و فروع علم ادب عبارتند از: علم خط که به شکل و نقش نوشتار بستگی دارد و علم انشاء و علم محاضرات و تاریخ.

نویسنده، اصول و ارکان علم ادب را چند کتاب و منبع مهم می‌شمارد:

ادب الکاتب از ابن قتیبه، الکامل از میرد، الیوان و التیسین از جاحظ، النوادر از ابی علی القالی، الاغانی از ابوالفرج اصفهانی.

در فصول اشتقاق - اصول - الغاز - بدیع و بیان، نیز ابتدا، تعریفی از هر کدام ارائه داده است و موضوعات هر کدام را به اختصار بیان کرده و سپس منابع آنها را ذکر کرده است که از حیث این روش و تقسیم بندی می‌توان، کتاب وی را یکی از مهم ترین ذیل‌های کشف الظنون دانست که مبتنی بر ارائه کتابشناسی روشمند موضوعی است. در این ذیل، چند کتاب فارسی نیز معرفی شده است که در این نوشتار به بررسی این کتب می‌پردازیم:

۱. آتشکده آزر [کذا!] مؤلف، تذکره آتشکده را احتمالاً از روی چاپ دکتر سادات نصری معرفی کرده است و ظاهراً متن اصلی را ندیده است چون «آزر» را با «زا» ضبط کرده است. جمله اول کتاب را هم اینگونه آورده: «در طواف حرم دیدم دی مغیبه مکیف که درست آن اینطور است: در طوف حرم دیدم دی مغیبه ای می‌گفت.»

۲. اثر بهایی: مؤلف این اثر را از مولی الفاضل بهاءالدین محمد الشهیر بدایه زاده دانسته است و ترتیب آن را که در پنج بخش است، معرفی کرده است. این متن به فارسی است، چون عبارت اول آن این طور ذکر شده: «حمد و سپاس بی‌قیاس جناب جهان آفرین» و ظاهراً نام کتاب هم «اثر بهایی» نباید باشد.

۳. الاختیارات (ص ۱۰۸): در سر المصون این کتاب شرح آیات و احادیث و ابیات مشکل مثنوی معرفی شده است و آن را به زبان ترکی دانسته است که از عبارات آغاز این کتاب به نظر می‌رسد متن آن به زبان فارسی باشد: «حمد و سپاس بی‌قیاس هر آن خالق ارض و سماه^۵ و ناس»

۴. اخلاق محسنی باللغه الفارسیه (ص ۱۱۱): نام کتاب اخلاق محسنی است و عبارت باللغه الفارسیه، افزوده مؤلف سر المصون است. همچنین در همین صفحه، مؤلف از ترجمه ترکی این کتاب به نام اخلاق احمدی که المولی احمد نائب افندی در قرن ۱۲ هجری قمری انجام داده خبر داده است.

۵. اخلاق ناصری باللغة الفارسیه که در کشف الظنون هم معرفی شده است.^۶
۶. آداب المریدین (ص ۱۱۴): در سرّ المصون، این کتاب را تألیف السهرندی دانسته و مصحح در پانویس نام کامل مؤلف را احمد بن عبدالاحد بن زین العابدین السهرندی ذکر کرده است و سهرند را شهری در هند دانسته است.
- گفتنی است که در بین مؤلفان هندی چنین نامی و چنان کتابی معرفی نشده است و احتمالاً مقصود مؤلف سرّ المصون، آداب المریدین تألیف ضیاء الدین ابونجیب السهروردی است. هرچند پیش از سهروردی، ابوالقاسم حسین بن جعفر بن محمد الواعظ معروف به الوزان (از صوفیان قرن چهارم) و نیز ابومحمد محیی الدین عبدالقادر بن موسی جیلانی (متوفای ۵۶۱ ه.ق) و پس از سهروردی شیخ نجم الدین کبری و کمال الدین حسین خوارزمی (مقتول ۸۳۵ ه.ق)، کتابهایی با عنوان آداب المریدین در موضوع تصوّف، تألیف کرده‌اند، ولی آداب المریدین سهروردی، نه تنها از امّات تصنیفات اوست، بلکه در میان آثار صوفیه نیز ارزنده‌ترین و دقیق‌ترین آثار اولیه ارباب طریق به شمار می‌آمده است، به طوری که نه تنها مبنای کار شهاب الدین سهروردی در تألیف عوارف المعارف همین کتاب بوده، بلکه بارها به زبان فارسی ترجمه و شرح شده...^۷
- در الذریعه (ج ۱ ص ۲۸) و کشف الظنون (ج ۱ ص ۴۳) آداب المریدین سهروردی معرفی شده و نامی از سهرندی نیست.
۷. اذکار الاذکیاء (ص ۱۱۸): در سرّ المصون، این کتاب به زبان فارسی دانسته شده و مؤلف آن را نام نبرده است. موضوع کتاب مناقب مشایخ طریقت، ذکر شده است.
۸. الاربعین: از تألیفات شیخ بهایی است که مؤلف سرّ المصون درباره سال وفات مؤلف و معرفی کتاب و مؤلف آن چیزی ننوشته است. اربعین یا چهل حدیث، نام دسته‌ای از کتابهاست که مؤلفان آنها به جمع‌آوری و شرح ۴۰ حدیث از حضرت رسول پرداخته‌اند و از این مؤلفان، شیخ بهایی (وفات ۹۵۳ ه.ق) شهرت فراوان دارد و کتاب اربعین او در ایران چاپ شده است و اصل کتاب که به عربی است یکی از بهترین کتب اربعینات علمای شیعه است. شیخ شمس الدین ابوالمعالی محمد بن علی بن احمد بن نعمه الله بن خاتون آبادی عینائی توسی، از بزرگان علمای امامیه در قرن یازدهم و خواهرزاده شیخ بهایی است که اربعین شیخ بهایی را برای سلطان محمد قطبشاه ترجمه کرده است.^۸

۹. ارشاد مبتدیان در لغت عثمانیان، تألیف عثمان نوری و محمد طالب و ابراهیم ممتاز معلّمان مصری در قرن ۱۳ هجری قمری. از عبارات ابتدای کتاب بر می آید که این کتاب، در آموزش زبان فارسی به عثمانیان بوده است: «بعد از شکر و سپاس خالق هر دو جهان» در حالی که مصحح سرّ المصون (شیخ سلیم یوسف) آن را ترکی پنداشته است. ۱۰ ارشاد المرید الی المراد (ص ۱۴۹): این کتاب، ترجمه مرصاد العباد نجم‌الدین رازی است که در سرّ المصون، مولد وی خوارزم دانسته شده که صحیح آن است که در ری متولد شده و به شهرها و سرزمین‌هایی از جمله خوارزم سفر کرده است.^۹
۱۱. اساس الاقتباس: در سرّ المصون و نیز الاعلام تألیف خیرالدین زرکلی (ج ۲، ص ۲۵۱) کتاب مذکور از شخصی به اسم اختیارالدین بن غیاث‌الدین حسینی (وفات ۹۲۸ ه.ق.)، از ادبای هرات و در موضوع منطق معرفی شده است. در کشف‌الظنون^{۱۰} کتاب مذکور از اختیارالدین حسینی دانسته شده و موضوع آن امثال و حکم و اقتباسات لطیفه ذکر شده است. گویا در سرّ المصون این کتاب با تألیف مشهور خواجه نصیر که به همین نام و در موضوع منطق است، خلط شده باشد.
۱۲. اسرار الشهاده فی اخبار شهداء کربلا تألیف عباس علی افندی و به زبان فارسی معرفی شده است، که ظاهراً فارسی بودن این متن نسبت درستی نیست. همچنین در میان کتبی که به اسرار الشهاده نامبردارند کتابی به سید کاظم رشتی (وفات ۱۲۵۹ ق) منتسب است که در بیان اسرار واقعه کربلا نگارش یافته است (رک. الذریعه، ج ۲، ص ۴۶ و نیز ایضاح المکنون، ص ۷۵)
۱۳. امدنامه فی تصریف الافعال الفارسیه باللغه الفارسیه: تألیف حیات علی افندی. کتابی است در آموزش صرف افعال فارسی به ترک زبانان که مؤلف آن شناسانده نشده است.
۱۴. انشاء (ص ۱۹۸): کتابی است از میرزا مهدی خان منشی استرآبادی، منشی نادر. در متن و زیرنویس سرّ المصون، مؤلف این کتاب ناشناس پنداشته شده است.
۱۵. برهان جامع فی علم اللغه باللغه الفارسیه تألیف محمد کریم بن مهدی قولی تبریزی از دانشمندان قرن سیزدهم. در متن سرّ المصون و نیز زیرنویس مصحح آن، این کتاب و مؤلف آن ناشناس دانسته شده است. مرحوم دکتر محمد معین، مصحح برهان قاطع در مقدمه برهان قاطع مصحح خویش، این کتاب و مؤلف آن را به طور کامل معرفی کرده است. برهان جامع تدوین محمد کریم بن مهدیقلی تبریزی است که آن را به نام

فتحعلی شاه و ولیعهد او پرداخته است. وی (یعنی مؤلف برهان جامع) در مقدمه می‌گوید:

چون احتیاج مردم به لغت فارسی بسیار است و تحصیل لغات مبسوطه به اکثر ناس غیرمقدور و دشوار و لغت‌های مختصر و ناتمام و مایه انتظار است و مع‌هذا، برهان که جامع‌ترین کتب این فن است، با آن بسط و تطویل این عیب را دارد که خالی از شواهد است و هریک از کنایات را لغت علی‌حده نوشته، و مشتمل است بر لغت‌های غیرمستعمل و مأنوس از یونانی و سریانی و زند و پازند و ترکی که اصلاً مستعمل نیست... «لهذا به توفیق سبحانی، همت نموده مجموع لغات مستعمله برهان را ملخص و مختصر و قدری از شواهد فرهنگ جهانگیری در حاشیه و کنایات هر لفظ را در ذیل آن درج نموده و حشو و زواید را ترک کرده، بحمدالله کتابی شد مفید و مختصر و جامع و سهل‌المأخذ و مقبول الكل و نافع...» اما جامع برهان جامع به تقلید [از] جهانگیری، حرف دوم هر کلمه را مأخذ باب قرار داده و سپس حرف اول را مأخذ فصل دانسته است.^{۱۱}

۱۶. برهان قاطع (ص ۲۳۲): مؤلف سر‌المصون درباره این فرهنگ لغت فارسی فقط نام مؤلف (محمدحسین بن خلف تبریزی) و فارسی بودن آن را تصریح کرده است و عبارت آغازین آن را این طور ذکر کرده: «ای راه بهر زبان در افواه» که درست آن چنین است: «ای راهنما به هر زبان در افواه»^{۱۲}

همچنین مصحح سر‌المصون در زیرنویس این مدخل نوشته: درباره مؤلف و کتاب (یعنی برهان قاطع) مطلبی نیافته است!

۱۷. بریشان: آن طور که از توضیح مؤلف سر‌المصون بر می‌آید، این کتاب رساله‌ای است مشتمل بر ابیات منظوم و قطعاتی منثور به زبان ترکی، تألیف ادیب فاضل وجدانی بک القسطنیونی از ادبای قرن ۱۴ هجری، مصحح نیز در زیرنویس مطلبی درباره این کتاب و مؤلفش نیافته و آن را ناشناس دانسته است.

۱۸. بلبل نامه (ص ۲۴۲): درباره مؤلف و موضوع کتاب در متن سر‌المصون و زیرنویس مصحح هیچ توضیحی نیامده است و آن را ترکی دانسته‌اند، که احتمالاً فارسی است.

۱۹. بهار دانش، کتاب به زبان فارسی و دربرگیرنده حکایات غریبه تألیف میرزا محسن عبدالباری بن منلا میرزا مؤمن التجاری از دانشمندان قرن ۱۳ دانسته شده است.

۲۰. بهجة الاخبار في شرح حلية المختار، در سرّ المصون به اشتباه «بهجة الاخير» ضبط شده است. (ص ۲۴۹) اين كتاب تأليف حسن بن عبدالله بن محمد البخشي است و در ايضاح المكنون نيز فهرست شده است.^{۱۳}

پي نوشتها

۱. كشف الظنون، مقدمه، ص ۹.
۲. همان، مقدمه، ص ۱۱.
۳. سرّ المصون، ص ۲۶.
۴. بايد «مر» يا «بر» صحيح باشد.
۵. «سما» صحيح است.
۶. كشف الظنون، ج ۱، ص ۳۸.
۷. آداب المریدين، ص ۲۷ - ۲۸.
۸. اربعين، ص ۱۱.
۹. مرصاد العباد، مقدمه مصحح، ص ۱۴. همچنين در هدية العارفين، ارشاد المرید و مؤلف آن - القره حصارى - معرفى شده است: ص ۸۳۱.
۱۰. كشف الظنون، ج ۱، ص ۷۴.
۱۱. برهان قاطع، ج ۱، ص ۱۱۰ و ۱۱۱.
۱۲. برهان قاطع، ص ج، مصرع اول شعري است كه در آغاز ديباچه مؤلف آمده است:
اي راهنما بهر زبان در افوايه از نام تو بردند زبانها بتو راه
۱۳. ايضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون، ج ۳، ص ۱۹۹.

منابع

- آداب المریدين، سهروردي، ضياء الدين ابونجيب، ترجمان: عمر بن محمد بن احمد شيركان، تصحيح نجيب مايل هروي، تهران، انتشارات مولى، ۱۳۶۳ ش.
- اربعين، شيخ بهايي، محمد بن حسين بن عبدالصمد، ترجمه شمس الدين محمد خاتون آبادي، تهران، انتشارات حكمت، ۱۳۶۸ ش.
- الاعلام، زرکلى، خيرالدين، ۸ ج، چاپ شانزدهم، بيروت، دارالعلم للملایين، ۲۰۰۵ م.
- الذريعة الى تصانيف الشيعة، شيخ آقا بزرگ طهرانى، محمد محسن، الجزء الثانى، بيروت، دارالاضواء، ۱۳۵۶ ق.
- ايضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون، بغدادى، اسماعيل پاشا، ۲ ج، بغداد، منشورات مكنبه المثنى، {و} داراحياء تراث العربى، بى تا.

برهان قاطع، خلف تبریزی، محمدحسین، تصحیح دکتر محمد معین، ۵ ج، چاپ اول، تهران، ابن‌سینا، ۱۳۴۲ ش.

سرالمصون ذیل علی کشف الظنون، جمیل بن مصطفی بن محمد حافظ، ابن عظیم، تحقیق شیخ سلیم یوسف، چاپ اول، بیروت، دارالفکر، ۱۴۲۳ ق.

کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، حاجی خلیفه، مصطفی ابن عبدالله (کاتب چلبی)، با مقدمه آیه‌الله مرعشی نجفی، ۲ ج، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۸۶ ق.

مرصادالعباد، رازی، شیخ نجم‌الدین (نجم دایه)، به اهتمام محمد امین ریاحی، چاپ پنجم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳ ش.

هدیة العارفين، اسماء المؤلفين و آثار المصنفين، بغدادی، اسماعیل پاشا، ۲ ج، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا (افست از روی چاپ استانبول، ۱۹۵۱ م).

